

II ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-АМАЛИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ

**Ўзбекистон Республикаси ҳаракатлар
стратегияси: макроиқтисодий
барқарорлик, инвестицион фаоллик ва
инновацион ривожланиш истиқболлари**

**Илмий маъруза ва мақолалар
тўплами**

IV ШУЎБА

2019 йил 27-28 май

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ТУШУНЧАСИ ВА МОҲИЯТИ

Мулайдинов Фарход¹

¹*Мустақил тадқиқотчи ТДИУ,
e-mail: f.mulaydinov@tsue.uz*

Мухаммаджон Бутабоев Тўйчиевич²

²*и.ф.д., проф.*

Мухаммад ал-Хоразмий номидаги ТАТУ Фарғона филиали

Инсоният глобал ўзгаришлар даврига кирди. Яқин келажакда унинг ҳаётий фаолияти, иқтисодиёти ва бошқаруви, фан ва техниканинг асосий соҳалари янги шакл ва мазмунга эга бўлади. Инсон тафаккури дунё қараши ижтимоий муносабатларнинг ўзгаришига олиб келади. Рақамли технологияларни, рақамли сўзлашувларни ҳаётга кириб келиши келажакдаги дунёнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Бу микроэлектроника, ахборот технологиялари ва телекоммуникация соҳаларидаги тараққиётга боғлиқ бўлади. Шундай қилиб рақамлаштириш объектив муқаррар жараёндир ва уни тўхтатиш мумкин эмас.

Рақамлаштириш билан боғлиқ энг муҳим таҳдидлардан бири қуйи ва ўрта малака мутахассислари бўйича оммавий ишсизлик бўлиб, ўрта синфнинг тубдан қисқариши эҳтимоли бор, чунки бундай ишлар автоматик тарзда амалга оширилади ва биринчи навбатда улар роботларга алмаштирилади. Масалан, ҳозирда Хитойда тикув фабрикаларида махсус кийимларни ходимлар 5-7 дақиқа ичида тикиб битирса, роботлар эса (сунъий интеллект) 15-17 сонияда бажаради.

Рақамли иқтисодиётнинг вужудга келиши янги ахборот технологияларини ривожлантириш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу икки жараёни бир-биридан алоҳида муҳокама қилиш мумкин эмас. Бизнинг фикримизча, ахборот технологияларини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, рақамли иқтисодиётни яратиш учун зарур бўлган асосдир.

Интернет 1982 йилда пайдо бўлган, шу даврда виртуал дунё ҳам шакллана бошлаган. Ўшандан бери форумлар, он-лайн компьютер ўйинлари, ижтимоий тармоқлар ва бошқалар каби тармоқ технологияларининг янги компоненталари билан тўлдирилиб, фаол ривожланмоқда. Ушбу блокларнинг ҳар бири бир вақтнинг ўзида виртуал оламнинг тизимли занжирлари ва уни реал дунё билан боғловчи кўприқдир.

Рақамли иқтисодиёт бу интернет иқтисодиёти, электрон бизнес ва электрон тижорат ёрдамида ишлаб чиқилган ва сотилаётган рақамли технологияларга асосланган иқтисодий фаолиятдир. Бу ерда товар ва хизматлар электрон формада сотилади. Рақамли иқтисодиётда товар ва хизматлар учун тўловлар кўпинча электрон пулларда рақамли банклар орқали амалга оширилади. Рақамли иқтисодиёт тушунчаси XX аср охири, XXI аср бошларида Николас Негропonte томонидан қўлланилган. У реал иқтисодиёт билан виртуал

иктисодиётни бир-биридан фарқлаб виртуал иктисодиётнинг афзалликларини кўрсатиб берган. Масалан, рақамли иктисодиётда товарлар ва хизматлар кодланади, штрих код 13 та рақамдан иборат бўлади, мисол сифатида 8710335230431 кодини оладиган бўлсак, коднинг биринчи икки рақами 87 товарнинг Нидерландияда ишлаб чиқарилганлигини билдирса, кейинги 5 та рақам 10335 товар ишлаб чиқарилган фирманинг бу мамлакатда рўйхатга олинган рақамини билдиради. Кейинги бешта рақам 23043 товарнинг хусусиятлари (сифати) ҳақида маълумот беради. Охирги рақам 1 эса товар кодини назорат қилишни билдиради. Товар ҳақиқий ёки қалбаки эканлиги аниқланади. Реал ва виртуал борлиқнинг қўшилиб, бирлашиб кетиши гибрид, “ҳамкор” иктисодиётни вужудга келтиради. Бу шароитда корхонада бошқарув ишлари, меҳнат ҳаражатлари, мурожаатлар, аризалар, ҳисоботлар, тўлов ҳужжатлари, декларациялари, солиқ тўловлари, банк билан ишлаш, кредит шартномалар, электрон кўринишда амалга ошади. Интернетда ишлаш, ахборот алмашинувлар очик-ошкора бўлади, кўзбўямачиликлар, найрангбозликлар камаяди. Иктисодиёт ошкор бўлади, статистик маълумотлар очик бўлади, “яширин” иктисодиёт кескин камаяди, коррупцияга чек қўйилади, даромад қилаётган фуқаролар оммавий равишда солиқ агентига айланади. Виртуал валюталар – рақамли иктисодиёт валюталари биткоин, криптовалюталар ва блокчейнлар ҳаётимизда кенг қўлланилмоқда. Биткоинни афзал томони шуки, воситачилар доимо куриқ қолишади, текин даромад бўлмайди.

Виртуал (рақамли) электрон валюта – пул сифатида муомалага киритилади, улар моддий эквивалентга эга бўлмаган нақд тангалар ва маълумотлар базасидаги қоидалар жамланмасидир. Ҳозирда машҳур криптовалюта пуллар Bitcoin, Ethereum, Ripple, IOTA, Bitcoin Cash, Stellar, Monero ва Litecoin лар ҳисобланиб, улар блокчейн номини олган (блоклар занжири).

Инновацион ривожланиш даврида рақамли иктисодиётнинг хиссаси ортиб бормоқда. Айниқса, Хитойда рақамли иктисодиёт тез ривожланиб борапти Алибаба+Алиэкспресс (Alibaba, Ali Express) Тансет ва Хиаоми компаниялари жаҳонда рақамли иктисодиёт муҳитида етакчи бўлиб туришибди. Улар жаҳон бозорига рақамли товар ва хизматларни экспорт қилишда олдинда бормоқдалар. “Рақамли иктисодиёт” кўп қиррали фаолият бўлиб унда рақамли ахборот ва билимлар ишлаб чиқаришнинг асосий омили сифатида қўлланилади ва самарадорликни оширишнинг асоси сифатида АКТ қўлланилади.

2018 йилда Хитой аҳолисининг мобил тўловлари 980 млрд долларни ташкил этиб, АҚШга қараганда 11,5 баробар кўп бўлди. Хитойда мобил технологиялардан фойдаланиб бизнес юритиш оммавийлашган. Буларнинг сабаби Хитойда рақамли бизнес учун рақобат муҳитини мавжудлиги, қолаверса давлатнинг рақамли иктисодиёт соҳасига берган имтиёзлари ва ниҳоят электрон бизнеснинг катта бозори мавжудлигидир.

Кейинги ўн йилликда Хитой ва Ҳиндистоннинг жаҳонда электрон тижорат трансакцион ҳаражатлардаги салмоғи 40 фоизга ошди. Айниқса, бугун

Хитойнинг интернет тижорат трансакциялари Франция, Германия, Япония, Буюк Британия ва АҚШникидан (биргаликда олинганда) кўпдир. Хитойда 2018 йилда 801 млн. интернет хизматидан фойдаланувчилари бўлиб, ундан 700 млн.га яқини мобил технологиялардан фойдаланиб бизнес юритадилар.

Рақамли иқтисодиётнинг Ўзбекистонда ва жаҳонда ривожланиши ўзига хос бўлиб, нотекис тараққи й этмоқда. Мобил алоқалар ҳар 100 кишига Ўзбекистонда 77,3 жаҳонда 100 тани ташкил қилади. Компьютер мавжуд бўлган хонадонлар сони ҳар 100 та хонадондан Ўзбекистонда 44,0 та, жаҳонда 47 та, интернетдан фойдаланувчилар фоизи Ўзбекистонда 46,8 % бўлиб, жаҳонда 46,0 %ни ташкил этмоқда. Интернет тармоғида фойдаланувчилар учун интернет тармоқ тезлиги Ўзбекистонда (kbit/s) 5,7 ни ташкил қилиб, жаҳонда 74,5 бўлганлигини кўриш мумкин.

2016 йилги Жаҳон банкининг рақамли қтисодиётга мослашиш индексида (Digital Adoption Index) Хитой 131 мамлакатлар орасида 50 ўринни эгаллаган бўлса, Ҳиндистон эса 61 ўринни эгаллаб турибди. Бу давлатларда электрон бизнес муҳотида интернет тезлиги яхши таъминланган. Ривожланган давлатларда Ялпи ички маҳсулотда ЯИМ таркибида рақамли иқтисодиётни ҳиссаси ортиб бормоқда, ўртача бу ўсиш 7 фоизга тенг бўлиб Boston Consulting Group компанияси рақамли хизматлар миқдори 2,3 трлн. АҚШ долларга тенг бўлса, катта G-20 давлатларида 4,1 фоизга тенг бўлган. 2030 йилларга бориб рақамли иқтисодиёт жаҳон ялпи ички маҳсулоти таркибида 40 фоиз улушга эга бўлади деб башорат қилинмоқда.

Биткоин мавжуд валютанинг биринчи ва энг кенг тарқалган тури ҳисобланади, блокчейн технологиясидан фойдаланади. Ҳозирда 1 биткоин 31 млн 25 минг 827 сўм 45 тийинга (31 025 827, 45), ёки 3736.16 АҚШ долларга (21.01.2019 йил) тенг бўлган бу миқдор нисбий, ўзгарувчан. Биткоин қиймати махсус алмашинувлар бўйича аниқланади. Ҳозир 21 млн.та биткоин пул мавжуд бўлиб у 70 млрд. АҚШ долларни ташкил қилади. Бугун биткоин виртуал ва реал шаклларда мавжуд бўлиб, кундалик тўловларда ишлатилмоқда.

Блокчейн технологияси биткоин учун махсус ишлаб чиқилган ва уни ҳафвсизлигини таъминлайди. Натижада биткоин тангаларини сохталаштириб бўлмайди ва уни ҳаракат доираси трансчегарага эга эмас.

Кембриж университети мутахассислари маълумотида кўра 2015-2018 йиллар мобайнида биткоин пуллардан фойланувчилар сони 8,5 млн.дан 47 млн.га етган. Келажақда криптовалюталар миқдори давлат бюджетлари билан таққосданиши мумкин. Биргина Forex онлайн молиявий бозорида бир суткада криптовалюта айланмаси 5 трлн. АҚШ доллари қийматига тенг бўлган.

Ҳозирги вақтда рақамли иқтисодиётни моҳиятини, хусусиятини ва белгиларини аниқ бир таърифи йўқ.

Рақамли иқтисодиёт — ишлаб чиқаришнинг асосий омили сифатида рақамли маълумотлар, рақамли бошқарув, рақамли тўловлар, рақамли тижорат бўлиб, такрор ишлаб чиқаришнинг фазаларини бошқаради, назорат қилади.

Рақамли иқтисодиётнинг яна бир хусусияти жамиятнинг тўхтовсиз ўсиб бораётган эҳтиёжларини иқир-чикиригача, тўлалигигача аниқ ўлчай олади ва келажакдаги ўзгаришларни башорат қила олади (ҳамма нарса очик бўлади). Иқтисодиётнинг барча субъектлари ва объектлари эҳтиёжлари рақамли компонентга эга бўлади.

Рақамли иқтисодиёт тузилмасида ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, сотувчилар ва харидорлар муносабатлари “рақамли” муҳитга асосланади. Alibaba group компаниясида харидорлар ва сотувчилар муносабатлари рақамларда ифодаланган.

“Рақамли дунё”да ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар, компания ва фирмалар ўртасидаги савдо муносабатлар рақамли банкларнинг асосий фаолиятига айланади. Рақамли банклар ижтимоий тармоқлар орқали мижозлар билан “учрашади” ва мижознинг қизиқтирган саволларига атрофлича жавоб беради, уларга хилма-хил хизматларни таклиф қилади, мақсадли кредитларни кичик фоизларда таклиф қилади. Ҳар қандай чекловлар йўқ бўлади. Рақамли банкларда мурожаат марказлари, банкоматлар, онлайн ва мобил банк хизматлари ишлаб турибди.

Банк тўлов тизимлари ҳамма қулайликларга эга Uber ва Starbucks карталарда амалга оширади. Facebook ва Skype орқали банк хизматларини барча турлари эълон қилинади. Мулоқот марказларида мижозларни қизиқтиргача саволларга тезкор жавоблар берилади. Мижоз банкка савол бериш учун телефон қилади ва бир неча сония ичида жавоб олади. Банкларда мижозлар билан алоқа қилиш учун Facebook да махсус гуруҳ жамоаси ишлаб туради. Доимий мижозларга йиллик бонуслар таклиф қилинади.

Ҳозирги вақтга келиб корхоналар, компаниялар ва банклар хўжалик фаолиятини акс эттирувчи зарур маълумотларни файлларга киритиб электрон архивларда сақлашмоқдалар. Бу жуда қулай, ишончли ва хавфсиз, узок даврга маълумотларни дахлсизлигини сақлаб туради. Масалан, Россияда маълумотлар жамламаси корпоратив шаклда ЭТЛАС электрон библиотекасига жойлашган.

Ҳозирда Ҳиндистонда (ICICI Bank), Туркияда (Akbank, Deniz Bank), Польшада (PKO Bank, mBank, Alior Bank), Украинада (ПриватБанк), Белоруссияда (Insync.by), Россияда (ЯндексБанк) мавжуд рақамли банклар кичик бизнес субъектларига сифатли ва ишончли хизматлар кўрсатиб келмоқда. Россия ва Белоруссия Ўзбекистон билан ҳамкорликда рақамли банклар (7 та) ишга тушуриш бўйича ишларни амалга оширмоқда.

Адабиётлар:

1. Шодиев Т.Ш. Фаол инновациялардан фойдаланиш жараёнида рақамли иқтисодиётнинг шаклланиш ва ривожланиш муаммолари. Тошкент. Журнал Иқтисодиётда инновацион ривожланиш. 2018 й. 3-4-сон.
2. Паньшин. Б. Цифровая экономика: Особенности и тенденции развития. М. 2018.
3. Электронная экономика. М. 2017, авторский коллектив.
4. Теоритическая экономика: реальность, виртуальность мифотворчество. Москва. М.Г.У. 2009 г.